Vargha Fruzsina Sára

A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön*

1. Bevezetés

A nyelvjáráskutatás egyik vállalt és fontos célja nyelvjárásterületek meghatározása, elhatárolása, az egyes települések (kutatópontok) más településekkel való nyelvi kapcsolatainak kutatása. Jó példa erre IMRE SAMU munkája (1971), ahol „A magyar nyelvjárások atlasza" kutatópontjainak osztályozása legfőképpen a hangrendszer alapján rajzolódik ki, illetve a nyelvjárásszigetek nyelvi kapcsolatrendszerének vizsgálata (lásd például SZABÓ J. 1990).

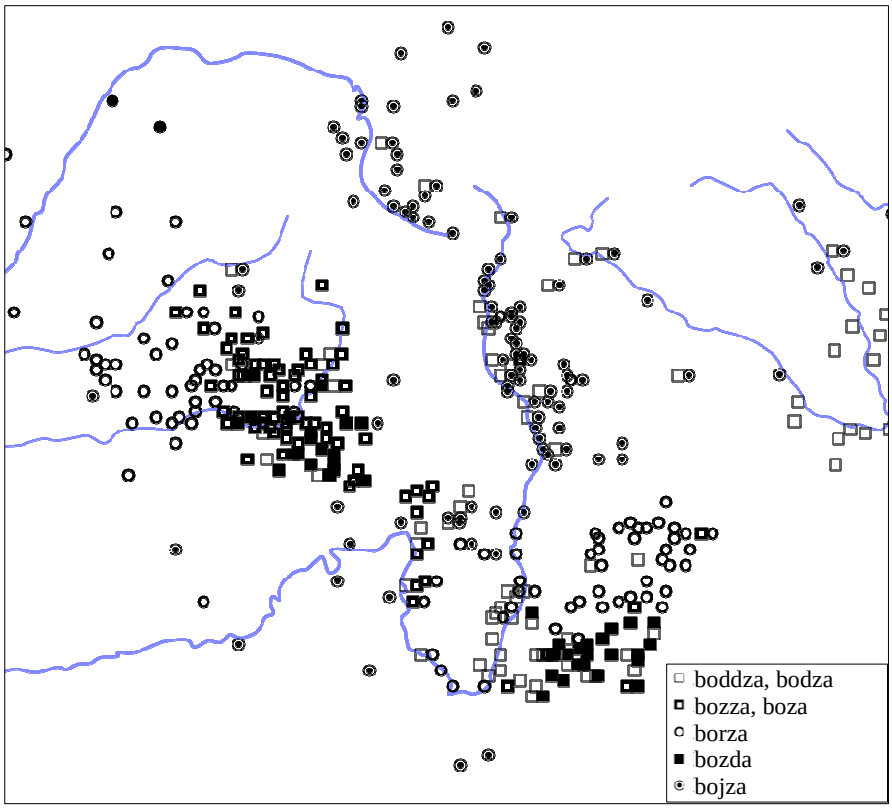
Dolgozatomban a magyar nyelvjárási adatokon csak a legutóbbi időben alkalmazott vizsgálati módszer, a (térképközpontú) dialektometria lehetőségeit kívánom bemutatni a székelyföldi nyelvjárások osztályozásában. A nyelvjáráshatárok megragadásához, pontosításához kiindulási alapul szolgálhatnak az eddigi kutatási eredmények (JUHÁSZ 2001), de megvizsgálható a közigazgatási határok szerepe, valamint egyes, viszonylagos történeti állandóságot mutató nyelvi jelenségek területisége is. Ehhez olyan jelenséget célszerű választanunk, amely több adattárban is megtalálható (tehát integrált nyelvjárási térképen ábrázolható), és viszonylag jelentős területi tagolódást mutat. Nem elhanyagolható szempont a kutatópont-hálózat sűrűsége sem a vizsgált területen, ha pontosan akarjuk kijelölni a lehetséges határvonalakat. Vizsgálatomban a *bodza* nyelvjárási adattárakban megjelenő különböző alakváltozatainak területi elhelyezkedését vetem össze a SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévtárának eddig informatizált anyaga alapján készült térképes kimutatással. A *bodza* területi változatainak elterjedtségét alapul véve kísérlem meg a „Székely nyelvföldrajzi szótár" anyaga alapján készített interaktív dialektometriai térkép segítségével néhány ponton megvizsgálni, hol húzódhatnak nyelvjáráshatárok a Székelyföldön.

2. A történeti helynévadatok jelentősége a 20. századi nyelvjárási adatok vizsgálatában

A *bodza* alakváltozatai a „Székely nyelvföldrajzi szótár" szócikkéből készített térkép alapján szinte kisebb területi egységekre osztják a Székelyföldet (lásd az

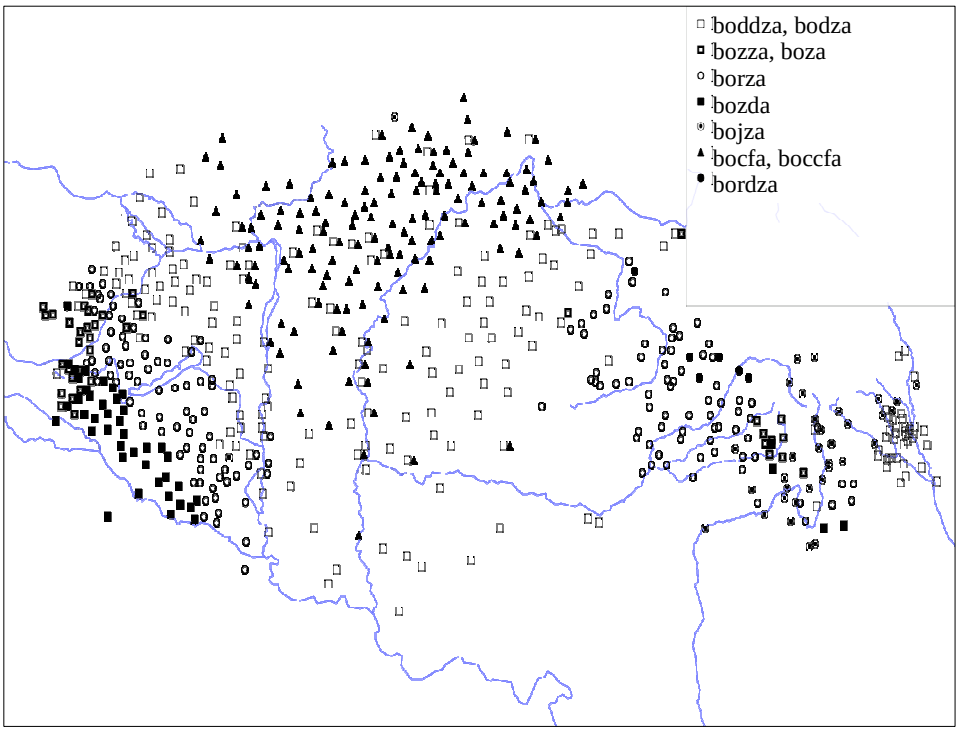
* A dolgozat elkészítését a K-73024-es számú OTKA-projekt támogatta.

1. térképet, amely „A magyar nyelvjárások atlasza”, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” és „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” adatait is tartalmazó integrált térkép székelyföldi részét mutatja). Figyelemre méltó az is, hogy az egyes alakváltozatok elterjedtségének határai több helyen is közel esnek az egykori megye- és járáshatárokhoz: míg a Kézdi járásra a *borza* alak jellemző, a szomszédos Orbai járásban a *bozda* dominál, az északra fekvő kászoni és csíki területeken viszont a *bojza* a legelterjedtebb.

1. térkép. *A* bodza *alakváltozatai a Székelyföldön.*

Mivel a *bodza* címszóként több, már (legalább részben) informatizált nyelvjárási adattárban is szerepel, lehetőségünk van a Székelyföldön kirajzolódó képet tágabb kontextusban szemlélni (lásd a 2. térképet). A Csíkban és Gyergyóban legjellemzőbb *bojza* változat kivételével valamennyi, a Székelyföldön is föllelhető változatot megtaláljuk a Dunántúlon is, ami már önmagában is utalhat a *bodza* változatainak településtörténeti, nyelvjárás-történeti relevanciájára.

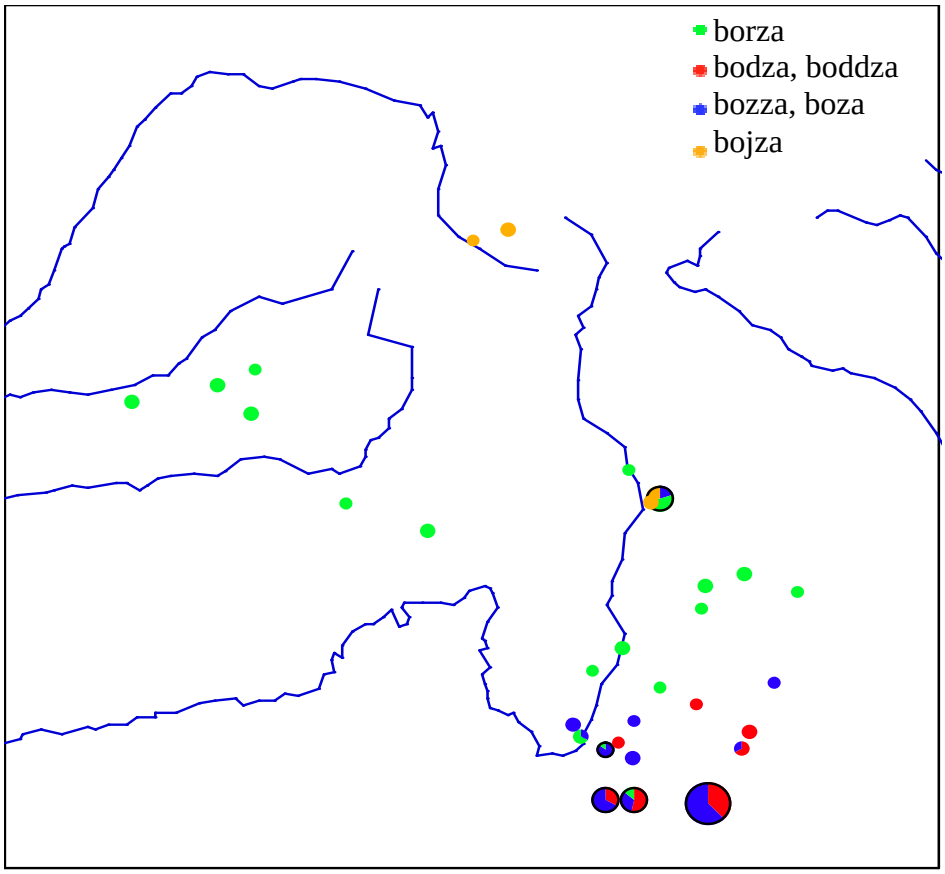

2. térkép. *A* bodza *alakváltozatainak integrált térképe.*

SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének eddig informatizált három kötete lehetőséget ad arra, hogy a székely nyelvjárási atlasz XX. századi gyűjtéséből származó adatokat lokalizált történeti adatokkal összevessük. Az adattárban könnyen rá tudunk keresni a különböző alakváltozatokra (természetesen nem a hangzásuk, hanem írott alakjuk szerint, ami nem feltétlenül tükrözi pontosan a kiejtést). A találatokat csoportosítás után térképre vetítve megtudhatjuk, melyik alakváltozat mely települések névanyagában milyen arányban fordul elő (lásd a 3. térképet). A térképen látható karikák mérete megmutatja, más helységekhez viszonyítva mennyi találat van egy-egy településen. A karikák színei, illetve nem színes nyomaton a tónus erőssége az egyes csoportokba sorolt találatok megoszlása szerint alakul, így arra is következtethetünk, mely településen melyik változat lehetett a gyakoribb, általánosabb (az adattár informatizálásáról lásd bővebben BÁRTH 2006, VARGHA 2008).

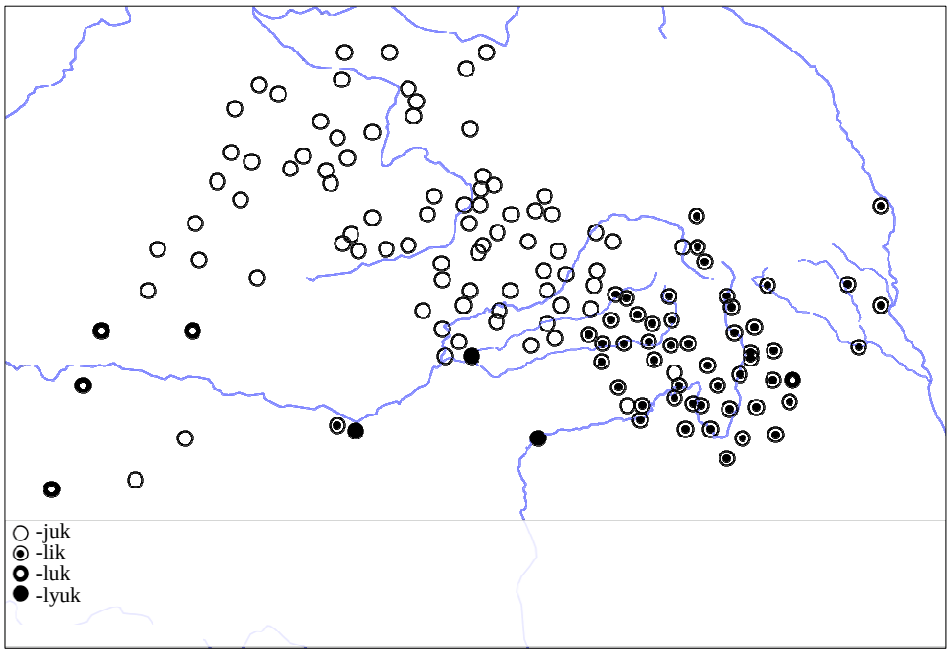
A történeti helynevek területisége sokban mutat egyezést a XX. századi nyelvjárási adatokkal a *bodza, bozza, borza* és a *bojza* változatok esetében. Eltérések azért így is vannak: a *bozda* alakváltozat, amely az Orbai járásban a leginkább jellemző, de szép számban jelen van a Homoródi járásban, és általános a Dunántúl dél-nyugati peremén is, a helynevekben egyáltalán nem bukkan föl. Ez

azonban adódhat az adattár hiányosságaiból is, hiszen éppen a Székelyföld érintett részeiről igen kevés adat áll rendelkezésünkre. A *borza* változat a székelyföldi történeti adatokban viszonylag nagyobb területi elterjedtséget mutat, mint a XX. századi nyelvjárási adattárakban. Nem biztos azonban, hogy ez minden esetben ténylegesen nagyobb területi elterjedtséget fed. Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ban szinte kizárólag ez a változat fordul elő, Erdély területén a 2. térkép alapján is ez a leggyakoribb alak. Elképzelhető, hogy a vizsgált területen a *borzá*-t tekinthetjük standardnak (nagyobb presztízsű változatnak), ami magyarázhatja, hogy az írásban rögzített történeti adatokban ott is előfordul, ahol a nyelvjárási adattárak szerint nem.

3. térkép. *A* bodza *alakváltozatai a történeti helynévadatokban.*

Érdemes összevetnünk a *bodza* alakváltozatainak viszonylagos történeti állandóságát más, a helynevekben viszonylag gyakran előforduló szavak változékonyságával is. Erre az összevetésre a *lyuk* szót választottam. A nyelvjárási adatok területiségét „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” *kulcslyuk* címszavú térképlapja alapján a 4. térkép szemlélteti.

4. térkép. *A* lyuk *alakváltozatai a romániai magyar nyelvjárásokban.*

A térképen a *juk* és a *lik* változatok dominálnak, szinte az egész Székelyföldön a *lik* az általános. Azt várhatnánk, hogy ez lesz a leggyakrabban előforduló változat a helynévtörténeti adattárban is. A történeti adatok azonban sokkal nagyobb változatosságot mutatnak. Úgy tűnik, a *lyuk* szó írásmódja (és ezzel együtt valószínűleg hangalakja is) időben változik. Ezt a változást szemléltetik a Kilyén és Szotyor határában ma is meglévő *Likaskő* (FARKAS–ZÁNTÓ 2008: 41) történeti adatai.

	Kilyén	Szotyor
1681–1734	*lyukas, liukas*	*lyukas*
1747	*jukas*	
1767–1818	*likas*	*likas*
1998		*likas*

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a *bodza* szó alakváltozatait — amellett, hogy eléggé tagolják a Székelyföldet — viszonylagos történeti állandóság jellemzi. A *bodza* egyes változatai által kijelölt területek határai ezért várhatóan támpontul szolgálhatnak nyelvjáráshatárok kijelöléséhez.

3. A dialektometriai módszer a nyelvjárásterületek meghatározásában

Nyelvjárási határok megtalálása, kijelölése nem egyszerű feladat, hiszen két szomszédos település között általában nagy a nyelvi hasonlóság. A különböző

jelenségek határai többnyire nem alkotnak nyalábot, és a nyelvjárási területek határai csak ritkán esnek egybe egyes jelenséghatárokkal. Ezért a hagyományos dialektológiai módszereknél pontosabb, objektívebb eljárások kidolgozása vált szükségessé.

A „dialektometria" kifejezést a francia JEAN SÉGUY alkalmazta először térképes kimutatásaira, amelyek Gascogne nyelvjárási atlasza alapján számszerűsítve mutatják a szomszédos települések közti nyelvi távolságot (SÉGUY 1973, vö. CHAMBERS–TRUDGILL 1998: 137–40). Az első próbálkozások óta többféle módszert is kidolgoztak a nyelvi távolság mérésére és térképen való ábrázolására. Az egyik legújabb ilyen módszer Levenshtein algoritmusának használatán alapul. Ezzel a módszerrel térképlaponként haladva páronként összevetjük egymással a kutatópontok adatait, akár több száz kutatópont és térképlap esetében. Az összevetések számszerűsített eredménye egy hasonlósági mátrix, amely megmutatja, átlagosan milyen arányban mutatnak hasonlóságot egymással az egyes kutatópontok adatai. (A dialektometriai módszerekről lásd bővebben GOEBL 2006 és HEERINGA 2004, a magyar nyelvjárási adattárakon történő alkalmazásukról lásd VARGHA–VÉKÁS 2009.)

A „Székely nyelvföldrajzi szótár" adataiból készített hasonlósági mátrix alapján létrehoztunk egy interaktív térképet. A térkép színezése aszerint változik, melyik kutatópontot jelöljük ki az egérrel kattintva. A színek megmutatják, mely kutatópontok mennyire állnak közel nyelvileg a kijelölt kutatóponthoz az adatok összevetésével kialakított hasonlósági mátrix szerint. Az itt bemutatott térképek mindig egy adott kutatópont nyelvi kapcsolatrendszerét mutatják. Két település között akkor feltételezhetünk nyelvjáráshatárt, ha hasonlósági kapcsolati súlypontjuk máshová esik, vagyis jellemzően más-más területekkel mutatnak nagyobb nyelvi hasonlóságot.

Székelykeresztúrra kattintva azt látjuk, hogy leginkább a Székelykeresztúri járáshoz tartozó, tőle nyugatra, észak-nyugatra fekvő településekkel mutat erősebb nyelvi kapcsolatokat. Ha átkattintunk a közeli (mintegy 6 kilométerre fekvő) Kisgalambfalvára, a térkép színezése jelentősen megváltozik, a hasonlósági kapcsolati súlypont határozottan keleti irányba esik (a dialektometriai térképeket lásd a mellékletben; itt a színes nyomtatás híján különböző tónusok jelzik a különbségeket). A térképek alapján feltételezhetjük, hogy Székelykeresztúr és Kisgalambfalva között nyelvjárási határ húzódik, összhangban a *borza* és a *bozza* területi elterjedtségével. A közigazgatási határ itt nem lehet irányadó, hiszen Kisgalambfalva is a Székelykeresztúri járáshoz tartozik. A még pontosabb határ egyébként valószínűleg Kisgalambfalva és az attól Székelykeresztúr felé mintegy másfél kilométerre található Betfalva között húzódhat, de a nyelvföldrajzi szótár kevés adatot tartalmaz Betfalváról, ezért ez az állítás még további megerősítésre szorul.

Nem feltételezhetünk nyelvjáráshatárt olyan települések között, amelyeknek hasonlósági kapcsolati súlypontja csaknem egybeesik. Ez a helyzet például a mellékletben is bemutatott Csíklázárfalva és Kászonjakabfalva esetében. Kászonjakabfalva és Esztelnek között azonban már feltételezhetünk nyelvjáráshatárt, hiszen a két település nyelvi kapcsolatai egyértelműen más irányba mutatnak.

Az egyes nyelvi jelenségek határai nem feltétlenül esnek egybe nyelvjáráshatárokkal. Kézdiszentkatolnán és az Orbai járáshoz tartozó Imecsfalván egyaránt a *borza* a bodzafa jellemző megnevezése, a térképes kimutatás alapján azonban mégis más területekkel mutatnak nyelvi hasonlóságot. Ebben az esetben tehát a közigazgatási határ jobban eligazít. Hasonló következtetésre juthatunk a Háromszék vármegyéhez tartozó Nagybacon és az udvarhelyszéki Bibarcfalva nyelvi kapcsolatrendszerét szemléltető térképek alapján is.

Szacsva és Sepsimagyarós egyaránt a Sepsi járáshoz tartozik, és mindkét kutatóponton a *bozda* a jellemző. A dialektometriai térképen azonban egyértelműen kirajzolódik, hogy míg Szacsva nyelvjárásilag inkább a nyugatra található kutatópontokkal, addig Sepsimagyarós a tőle keletre fekvőkkel mutat nagyobb nyelvi hasonlóságot.

Lehetséges az is, hogy még egy igen jól kiválasztott nyelvjárási térképlap, amely akár kisebb területek elhatárolására is alkalmasnak tűnhet, sem mutat meg egyértelmű nyelvjárási határokat. Csík és Gyergyó területén egyaránt a *bojza* alakváltozat az általános, a dialektometriai térkép segítségével mégis jól elkülönül egymástól a két terület, ahogy ezt Csíkszentdomokos és Marosfő példáján láthatjuk.

4. Összefoglalás

A lokalizálható helynévtörténeti adatok igen jól felhasználhatók nyelvjárási jelenségek területi elterjedtségének, időbeni változásának vizsgálatában. A nagyobb területi tagoltságot és viszonylagos történeti állandóságot mutató nyelvi jelenségek pedig alkalmasak lehetnek arra, hogy támpontul szolgáljanak nyelvjáráshatárok kijelöléséhez. Az aggregált adatokkal működő interaktív dialektometriai térkép azonban az egyes nyelvi jelenségek területiségét mutató térképeknél sokkal hitelesebben mutatja, ha két szomszédos település nyelvjárása más-más területekkel mutat hasonlóságot.

Az itt bemutatott, mindössze néhány kutatópontot fókuszba állító kísérlet alapján még nem vállalkozhatunk a székelyföldi nyelvjárások (újra)csoportosítására, nyelvjárásterületek pontos elhatárolására. Jól látszik azonban, hogy a módszer alkalmas lehet ennek a feladatnak az elvégzésére. Különösen akkor, ha a székely nyelvjárási atlasz teljes anyagának informatizálása befejeződik, és így nemcsak a nyelvföldrajzi szótárban publikált lexikális anyagrész, hanem az általában a nyelvjárási osztályozás alapjául szolgáló hangtani és alaktani jelenségek is helyet kapnak az elemzésben.

Irodalom

A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp., 1968–1977.

A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II. Szerk. GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA–SZABÓ T. ATTILA. MNyTK. 193. sz. Bp., 1991.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Bp., 1995–.

BÁRTH M. JÁNOS (2006), Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 207–17.

CHAMBERS, JACK–PETER TRUDGILL (1998), *Dialectology.* Cambridge.

Erdélyi magyar szótörténeti tár I–. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.

FARKAS TAMÁS–ZÁNTÓ EDINA (2008), *A háromszéki Kilyén és Szotyor család- és helynevei.* MND. 202. sz. Bp.

GOEBL, HANNS (2006), Recent Advances in Salzburg Dialectometry. *Literary and Linguistic Computing* 21: 411–35.

HEERINGA, WILBERT (2004), *Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance.* Groningen Dissertations in Linguistics 46. Groningen.

IMRE SAMU (1971), *A magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.

JUHÁSZ DEZSŐ (2001), A székely nyelvjárási régió. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 302–7.

SÉGUY, JEAN (1973), La dialectométrie dans l'atlas linguistique de la Gascogne. *Revue de linguistique romane* 37: 1–24.

SZABÓ JÓZSEF (1990), *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek.* Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.

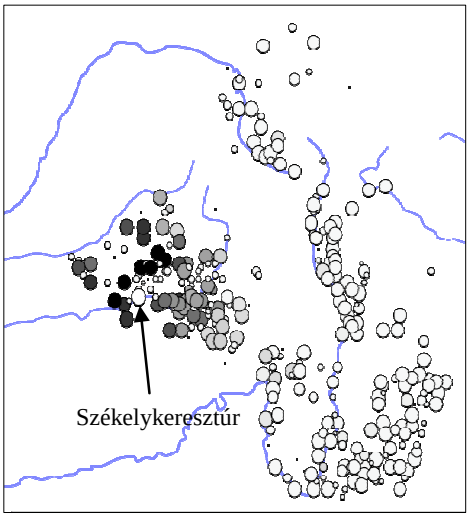
Székely nyelvföldrajzi szótár. Szerk. GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA. Bp., 1987.

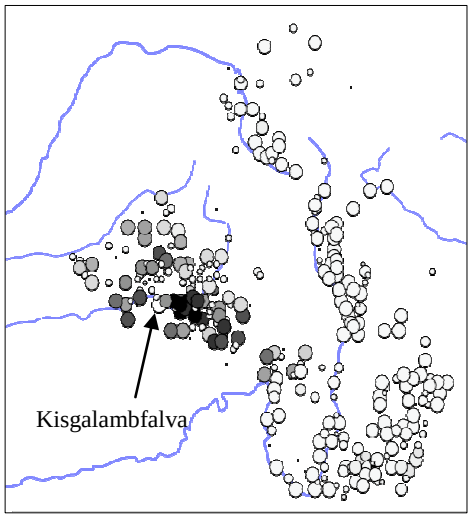
VARGHA FRUZSINA SÁRA (2008), Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok számítógépes feldolgozása. In: *Kontextus — Filológia — Kultúra II.* Szerk. FRANTIŠEK ALABÁN. Banská Bystrica–Eger. 77–84.

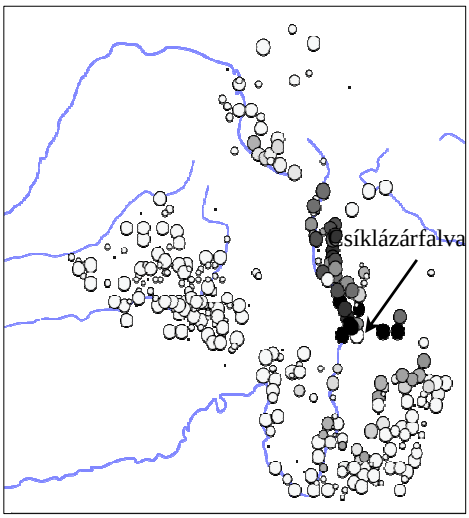
VARGHA FRUZSINA SÁRA–VÉKÁS DOMOKOS (2009), Magyar nyelvjárási adattárak vizsgálata interaktív dialektometriai térképekkel. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén.
http://bihalbocs.hu/eloadas/dialektometria_20090324.pdf

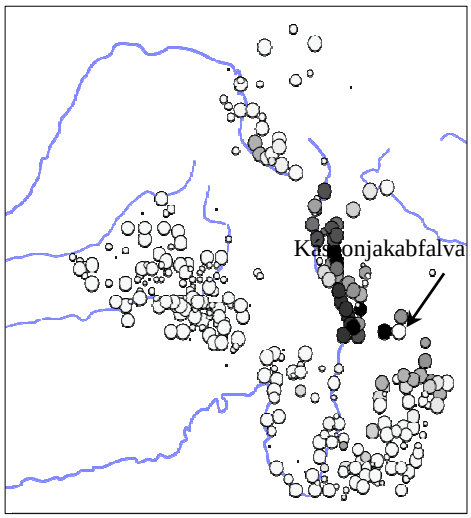
Melléklet: dialektometriai térképek

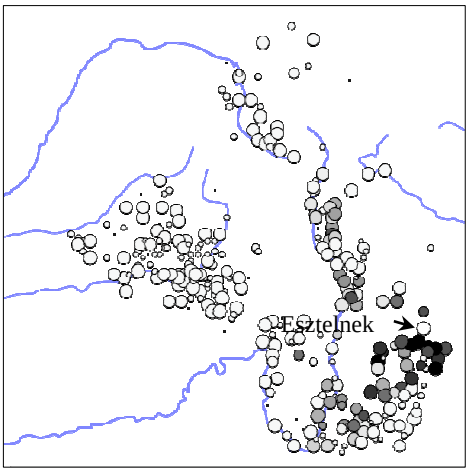
A térképeken a kijelölt kutatópont fehér színben, a hozzá nyelvileg legközelebb eső kutatópontok feketében, a nyelvileg legtávolabbiak halványszürkében látszanak. A kutatópontok mérete a rendelkezésre álló, az összevetés alapját képező nyelvjárási adatok függvényében változik. Az egészen apró, halványszürke karikákkal jelzett kutatópontok nem vesznek részt a dialektometriai összevetésben.

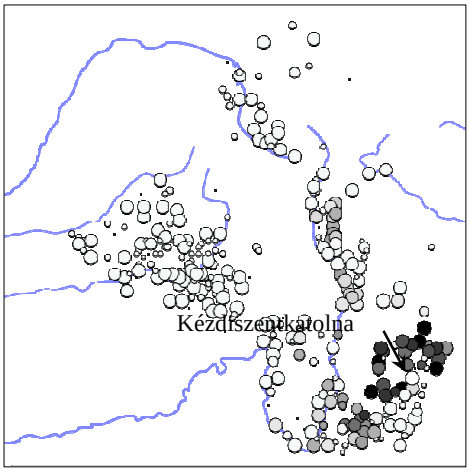

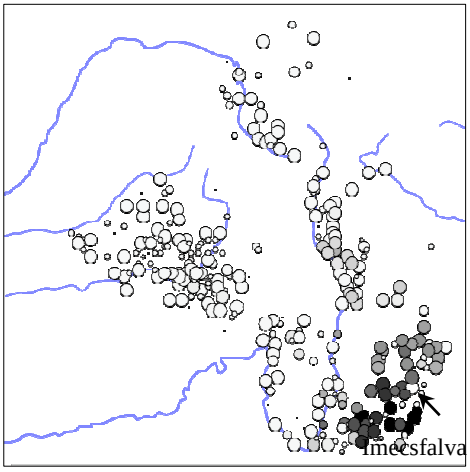

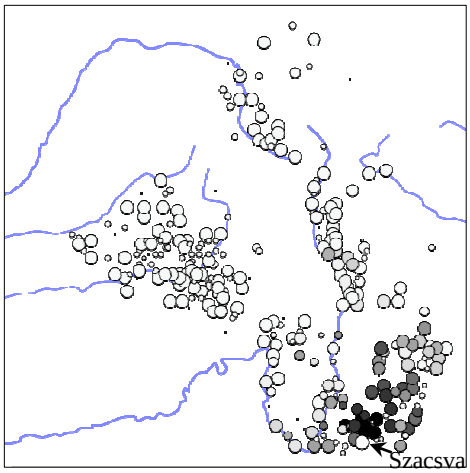

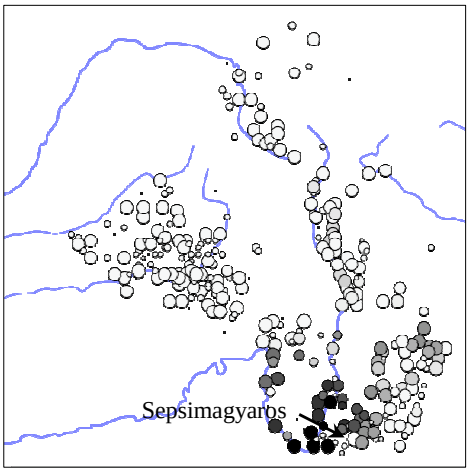

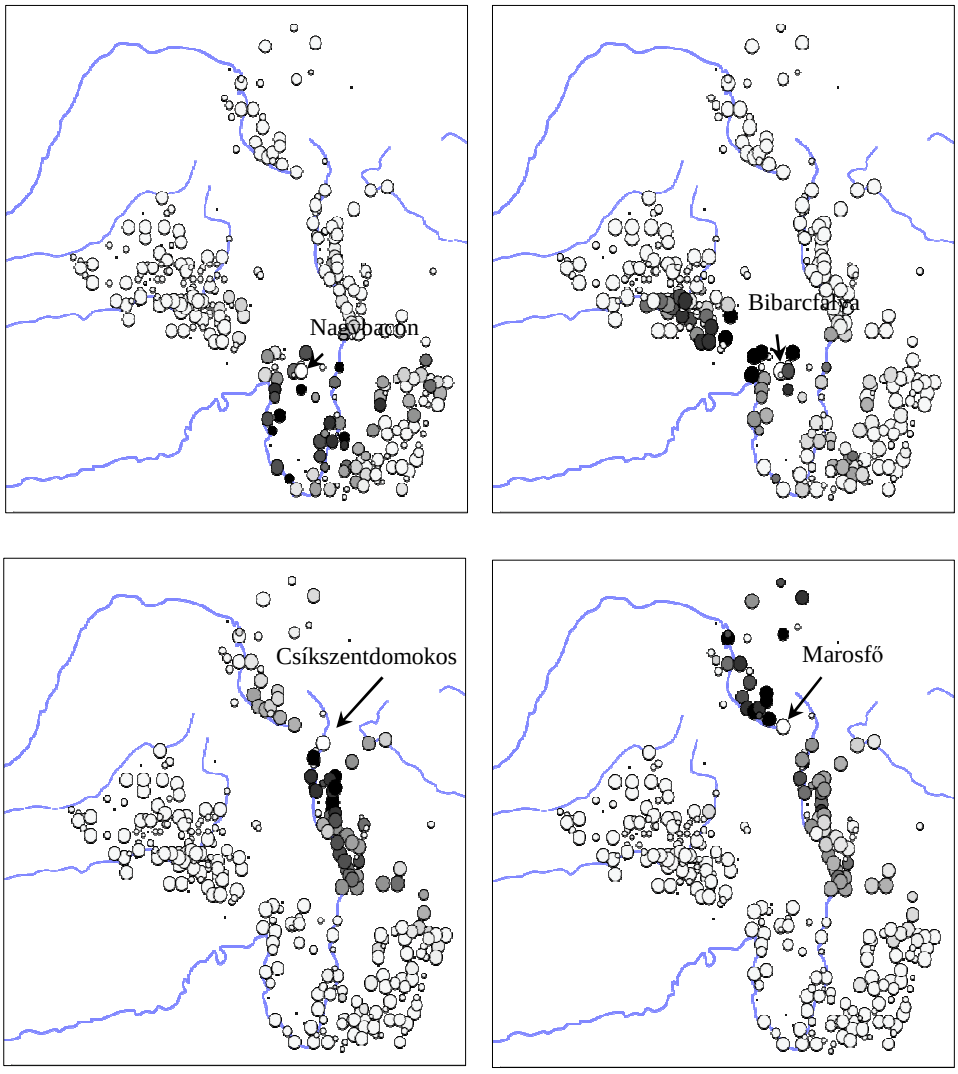

Esztelnek

Kézdiszentkatolna

Imecsfalva

Szacsva

Sepsimagyaros

Nagybacon
Bibarcfalva
Csíkszentdomokos
Marosfő